

Η κληρονομιά της «Μαύρης Αθηνάς»

SARAH MORRIS

Η ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ στη «Μαύρη Αθηνά» (Σ.τ.Μ.: η συγγραφέας αναφέρεται εδώ στον τίτλο του συλλογικού έργου με επιμέλεια των Μαίρη Λέφκοβιτς και Γκιά Ρότζερς «Black Athena Revisited» [Επιστροφή στη Μαύρη Αθηνά], στο οποίο και βρίσκεται το παρόν άρθρο), σημαίνει για μένα την ενασχόληση –για πρώτη φορά– με τη συνέχεια της πολυτομής σειράς του Μπερνάλ, η οποία ακόμη αναμενόταν όταν συζητούσα για τον Τόμο 1 στα πλαίσια μίας δημόσιας συζήτησης στοτρογγυλής τράπεζας το 1989¹, καθώς και μίας άλλης παρέμβασης, σε συνέχεια σχετικής πρόσκλησης, το 1990². Τον καιρό εκείνο, η δική μου εργασία πάνω στις σχέσεις ανάμεσα στην Ελλάδα και την Ανατολή (Morris, 1992) βρισκόταν ακόμη στο τυπογραφείο. Έτσι, πριν από πέντε χρόνια, είχα παραδεχθεί ότι: «Ένας αναλυτικός σχεδιασμός των αρχαιολογικών πλευρών των θεωριών του Μπερνάλ θα ήταν πρόωρος χωρίς αυτούς τους δύο τόμους»³. Στο μεταξύ ο Τόμος 2 όχι μόνο κυκλοφόρησε το 1991, αλλά έχει ήδη αποτελέσει αντικείμενο εκτενών κριτικών αναλύσεων από Ελληνιστές⁴, Αιγυπτιολόγους⁵ και επιστήμονες με εξειδίκευση στη Μέση Ανατολή⁶, οι περισσότεροι από τους οποίους έχουν επικρίνει τις μη-επιστημονικές μεθόδους και τα αβάσιμα συμπεράσματά του. Αισθάνομαι ότι είμαι υποχρεωμένη να συμφωνήσω μαζί τους και να απηχίσω τις γνώμες εκείνων των μελετητών που χαρακτήρισαν το βιβλίο ως «μία παραζαλισμένη σύγχυση από κακο-χωνεμένα διαβάσματα, παράτολμες γλωσσολογικές υποθέσεις και προκατασκευασμένες αντιλήψεις»⁷ ή και –με πιο απλά λόγια– «κακή έρευνα και επιστήμη»⁸.

Τα απίθανα σενάρια που ο Μπερνάλ διατυπώνει για τις Αιγυπτιακές εκστρατείες αντιποίνων στο Αιγαίο, την κατοχή της Τροίας και της Θήρας, τις κατακτήσεις του Σέσωστρι Ι και τις εισβολές των Υξώς, συνδέονται τόσο στενά με αντιφατικές προσαρμογές στη χρονολόγηση που είναι δύσκολο να τα αντιμετωπίσει κανείς ξεχωριστά. Είναι τόσο δύσκολοι οι δυσκίνητες λοξοδρομήσεις του προς την Ατλαντίδα ή την Ισλανδία και έχουν ήδη εκφρασθεί τόσες επικρίσεις για τις παρανοήσεις του σχετικά με την Ελληνική μυθολογία ως ιστορικό γεγονός, που στ' αλήθεια το βρίσκω δύσκολο να καταπιαστώ με τον Τόμο 2. Η έκδοση της δικής μου μελέτης

σχετικά με παρόμοια προβλήματα αποτελεί στην ουσία μία αναλυτικότερη συζήτηση των διαφορών μου με τον Μπερνάλ. Στο βιβλίο μου, προσπάθησα να προτείνω κάποια περισσότερο αληθοφανή σενάρια για την ανακατασκευή των σχέσεων ανάμεσα στο Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο κατά την Εποχή του Χαλκού⁹: τα σενάρια μου αυτά υπαινίσσονται τακτικές και φιλικές επαφές ανάμεσα στην Ελλάδα και την Εγγύς Ανατολή, χωρίς τη βία κατακτήσεων ή το ζουρλομανδύα των κυριολεκτικών γλωσσολογικών μεταφορών. Οι αρχαιολογικές ενδείξεις, όχι μόνον από το εμπόριο αλλά και από μεγαλύτερες περιόδους εποίκισης σε ξένες χώρες, με τις επιγαμίες που αυτές συνεπάγονται, υποστηρίζουν ένα τέτοιο σενάριο, με χαρακτηριστικά του την οικειότητα και τις αμοιβαίες επιρροές.

Βρίσκομαι στην ασυνήθιστη θέση να είμαι αποδέκτης των ευχαριστιών του Μπερνάλ στον πρόλογό του στον Τόμο 2, για τη βοήθεια στη συγγραφή του Τόμου, ενώ ταυτόχρονα οι κριτές του δικού μου βιβλίου με επαινούν για την «υγιή απόσταση» από την οποία, μέσα στο έργο μου, εκφράζεται η εκτίμησή μου για τις θεωρίες του Μπερνάλ¹⁰. Ίσως οι βασικές διαφορές αφορούν λεπτές μεθοδολογικές αποχρώσεις: έχουμε και οι δύο πεισθεί για το ίδιο ιστορικό φαινόμενο, την επίδραση της Εγγύς Ανατολής στους πολιτισμούς του Αιγαίου. Επιπλέον, έχουμε και οι δύο χρησιμοποιήσει το ίδιο σύνολο ενδείξεων, συνδυάζοντας την αρχαιολογία, τη γλωσσολογία και τη μυθολογία με σκοπό να καταδείξουμε τις διασυνδέσεις με την Ανατολή. Η ερμηνεία ενδείξεων του αυτού είδους απαιτεί προσοχή και δεξιοτεχνία.

Αν και ο υπότιτλος του δεύτερου τόμου του Μπερνάλ υπόσχεται τις «αρχαιολογικές ενδείξεις», το ένα και μοναδικό κεφάλαιο που κατά τα φαινόμενα αφιερώνεται στις αποδείξεις αυτές (Κεφάλαιο XI) δεν αριθμεί παρά πενήντα σελίδες μέσα σε ένα κείμενο που συνολικά φτάνει τις 500. Ασχολείται κυρίως με μύθους (Πέλοπας) και ξένα κείμενα (από την Αίγυπτο και την Χιτιτική Ανατολία) όπου το Αιγαίο εμφανίζεται ελάχιστα ή καθόλου, ενώ συνοψίζει ένα μέρος του βασικού εποπτικού υλικού της Μυκηναϊκής κεραμικής στο εξωτερικό και των εισαγωγών από την Ανατολή στο Αιγαίο.

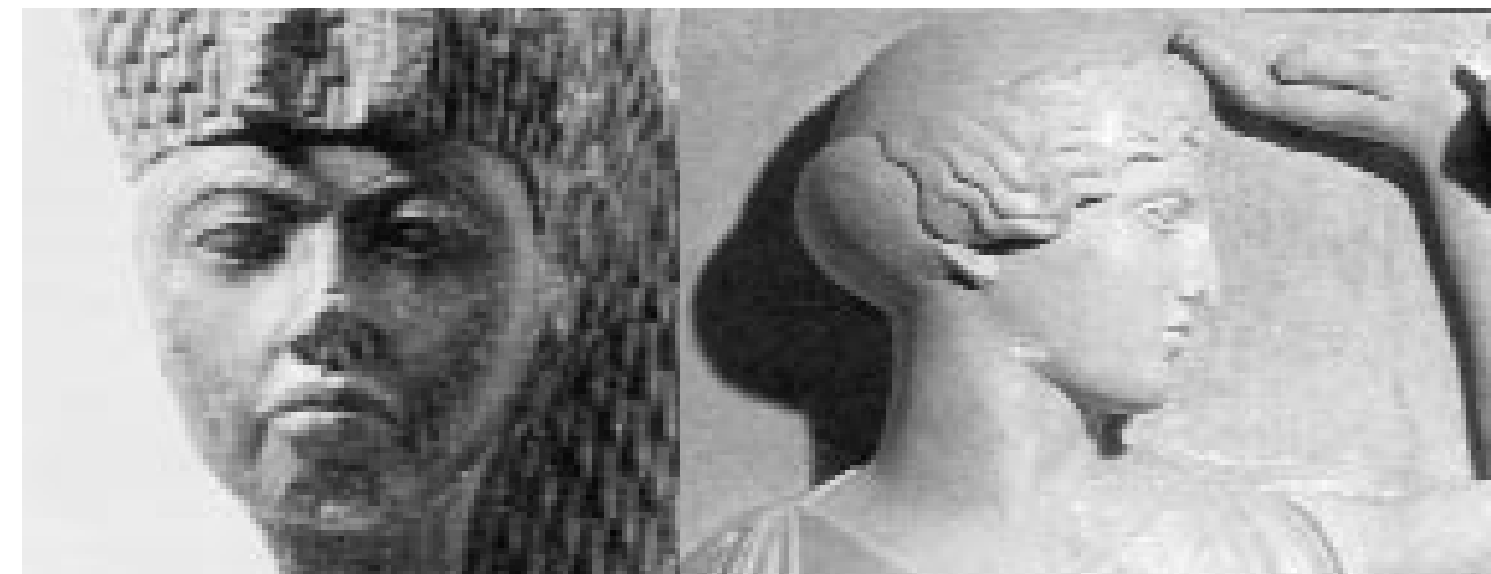
Η δική μου αντιμετώπιση της ίδιας περιόδου (της Ύστερης Εποχής του Χαλκού) καθώς και κάποιων από τις ίδιες ενδείξεις (του ναυαγίου του Κας, των Αιγυπτιακών ευρημάτων στη Μεσόγειο, των Μυκηναϊκών αγγείων στην Ανατολή), δεν εικάζει κατακτήσεις ή εποικισμούς, που αποτελούν στρατιωτικές συμπλοκές που προβλήθηκαν υπέρ το δέον από τους αρχαίους ηγεμόνες και υπερεκτιμήθηκαν από τους σύγχρονους ιστορικούς, αλλά τακτικές και αμοιβαία επωφελείς συναλλαγές. Ο Μπερνάλ όμως ξεκινά με τα «κείμενα» χωρίς να θέσει ερωτήματα για τη φύση τους ως ιστορικών εργαλείων, και αναζητά την επιβεβαίωση στις ανακαλύψεις αντί να προσεγγίζει τα «κείμενα», μαζί με τους μύθους και τις εικόνες, ως αντανakλάσεις ή ακόμα και μετασηματισμούς εμπειριών. Έτσι, στο Κεφάλαιο V, ο Μπερνάλ αποδέχεται την εξιστόρηση του Ηρόδοτου για τις κατακτήσεις του Σέσωστρι Ι, παραβλέποντας το γεγονός ότι η αξιοπιστία της αμφισβητείται, τη συγκρίνει με κάποιο υφιστάμενο Αιγυπτιακό κείμενο του Μέσου Βασιλείου (στο οποίο δεν αναφέρεται η Ελλάδα) και την εξετάζει σε σχέση με ένα ελάχιστο συνεκτικό φάσμα χωρών που «κατακτήθηκαν» από τον συγκεκριμένο Αιγύπτιο Φαραώ. Σε ένα αντίστοιχο κεφάλαιο του δικού μου βιβλίου (Κεφάλαιο 5), επέλεξα να απομακρυνθώ από την προσέγγιση που βασίζεται στη σημασία των φυσικών πόρων στις διεθνείς σχέσεις, προκειμένου να εξετάσω διαφορετικές μεταξύ τους χώρες όπου οι ενδείξεις από τα κοιτάσματα μετάλλων και η μυθολογία επικαλύπτονταν με τις ενδείξεις του υλικού πολιτισμού. Ως αρχαιολόγος, επιδιώκω να επιστήσω την προσοχή στις δραστηριότητες εκείνες που είναι άορατες για τους φιλόλογους και τους ιστορικούς οι οποίοι βασίζονται σε κείμενα και «γεγονότα», με άλλα λόγια στις περισσότερο τυπικές διαδικασίες των καθημερινών δραστηριοτήτων. Ενδιαφέρομαι δηλαδή για ανθρώπινες εμπειρίες -όχι μόνο για το εμπόριο αλλά και για την αργαία ανθρώπων, τη δουλειά και το γάμο- που είναι πιο κοινές από την εισβολή ή την κατάκτηση και οι οποίες αποτελούν το υπόβαθρο για τις μοναδικές γραπτές πηγές της περιόδου αυτής, και οι οποίες είναι κυρίως οι μύθοι και η ποίηση. Για ένα επιτυχημένο παράδειγμα εφαρμογής της τεχνικής αυτής, εξακολουθώ να συστήνω το βιβλίο του Βάλτερ Μπούρκερτ «The Orientalising Revolution» (Burkert 1992), που καταδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο τα ευρήματα της γλωσσολογίας και της μυθολογίας μπορούν να συγκροτηθούν στα πλαίσια του ιστορικού και αρχαιολογικού υποβάθρου ώστε να αποκαλύψουν Σημιτικές διασυνδέσεις, χωρίς τα φανταστικά σενάρια που επινοεί ο Μπερνάλ. Η ύπαρξη και η ενγλωττία μελετών όπως αυτή του Μπούρκερτ, συμπεριλαμβανομένου και του ειλικρινούς τρόπου με τον οποίο ο Μπούρκερτ εξέθεσε το μαρό αντισημιτισμό που υπήρχε στο λόγο των γιγάντων των Κλασικών Σπουδών (Altertums wissenschaft) όπως ο Ούλριχ Φον Βιλάμοβιτς-Μέλλεντορφ, αποτελούν πολύ αποτελεσματικότερους επικριτές του

Μπερνάλ από οποιαδήποτε λεπτομερή κριτική. Και οι τρεις μας, ο καθένας με διαφορετικό τρόπο, επιδιώκουμε την ανακατασκευή του παρελθόντος μέσω εικαστικών όσο και λεκτικών μαρτυριών - μία επιδίωξη γεμάτη από κινδύνους αλλά και επιτυχίες¹¹.

Η εφαρμογή της δικής μου, αρχαιολογικής εκδοχής αυτής της μεθόδου απομακρύνεται από τον άκαμπτο άξονα της διασύνδεσης με την Αίγυπτο. Ελπίζω ότι ένα από τα αποτελέσματά της είναι η εκτροπή του ενδιαφέροντος από το επίμαχο θέμα του κατά πόσον οι Αιγύπτιοι ήταν «μαύροι» ή όχι, ερώτημα το οποίο δεν αποτελεί ζήτημα ουσίας. Αξίζει νομίζω να επαναλάβω το επιχείρημα που είχα διατυπώσει παλαιότερα (Morris 1990, 60-62), ότι η μυθολογία για την εικόνα της Αιγύπτου έχει παραμορφώσει τόσο την αρχαία όσο και τη σύγχρονη θεώρηση των σχέσεων της Δύσης με την Εγγύς Ανατολή. Όπως ο Ηρόδοτος είχε μείνει έκθαμβος από τα μνημεία και τις αρχαιότητες του πολιτισμού του Νείλου, έτσι και οι Έλληνες και Ρωμαίοι ηγεμόνες της Αιγύπτου, οι Ευρωπαίοι που την προσήρτησαν ως αποικία τους και, πιο πρόσφατα, οι Αφροαμερικανοί εκείνοι που θα απαιτούσαν την επιστροφή της «κλεμμένης κληρονομιάς» τους, είναι όλοι αποφασισμένοι να κάνουν κτήμα τους, είτε κατακτώντας είτε κληρονομώντας, αυτή τη μαγική γη και αυτό το μαγικό πολιτισμό. Πολλοί από αυτούς, και ιδιαίτερα οι τελευταίοι, θα μπορούσαν και να αλλάξουν γνώμη αφού εξερευνηθούν τον τρόπο με τον οποίο η ίδια η Αίγυπτος συμπεριφέρεται στους ξένους, και την εξελιγμένη ιδεολογία και τις αναπαραστάσεις με τις οποίες η Αίγυπτος απεικονίζει τους ξένους ή ακόμα και τους εμπνέει να παρουσιάζονται ως Αιγύπτιοι¹². Ο Μπερνάλ μοιάζει το ίδιο αφελής με τους περισσότερους ριζοσπάστες Αφροαμερικανούς, επιμένοντας ότι η Αίγυπτος κυριαρχεί στην ιεραρχία των αρχαίων πολιτισμών και των μεταξύ τους σχέσεων: η έμφαση αυτή οφείλεται εν μέρει στην εμπιστοσύνη στα κείμενα, τα οποία στην περίπτωση της Αιγύπτου έχουν την τάση να αποτελούν αυτο-προβαλλόμενους τύπους εξουσίας και κυριαρχίας και όχι κριτικές ή ιστορικά χρήσιμες καταγραφές.

Εκτός από την άμεση επαφή με τη φαραωνική κοινωνία της Αιγύπτου, ο ρόλος άλλων αρχαίων σχέσεων ήταν πιθανά κρισιμότερος για τις μακροπρόθεσμες εξελίξεις στην Ελλάδα. Τα συμπεράσματά μου, μαζί με πρόσφατες ανακαλύψεις, αυξάνουν τη σημασία των ενδείξεων προς αυτή την κατεύθυνση, υποδεικνύοντας το βόρειο τμήμα της Ανατολικής Μεσογείου ως πρωταρχική πηγή των επιρροών από την Εγγύς Ανατολή, με αποκορύφωμα την υιοθέτηση του αλφαβήτου του Σημιτικού βορρά. Ο Μπούρκερτ παρουσιάζει μία πειστική υπόθεση για τις χαμένες μαρτυρίες από την επιγραφική και τη λογοτεχνία των Φοινικικών, Συριακών και Αραμαϊκών χώρων επιρροής κατά τους ύστερους αιώνες¹³. Η αρχαιολογία έχει και αυτή υποστεί τις ίδιες απώλειες, προσφέρει όμως κάποιες διασυνδέσεις. Οι θεαματικότερες προσθήκες στις

διασυνδέσεις έπονται χρονικά του δεύτερου τόμου του Μπερνάλ καθώς και του δικού μου βιβλίου, δεν έχουν περάσει όμως απαρατήρητες από όσους παρουσίασαν το έργο μας¹⁴. Στην εγκατάσταση των Υξώς στην Τελ Ελ-Ντάμπα (Αβαρίς) στο Δέλτα του Νείλου έχουν έλθει στο φως τοιχογραφίες που απεικονίζουν Μινωικά ταυροκαθάψια, ακόμη ίσως και ένας λαβύρινθος. Στο άλλο άκρο της Via Maris, στο Τελ Καμπρί του βόρειου Ισραήλ, έχουν βρεθεί, σε πεσμένα θραύσματα κονιάματος, πολύχρωμες τοιχογραφίες με ύφος εξίσου κοντινό σε αυτό του Αιγαίου. Ο ενθουσιασμός όμως για αυτές τις χωρίς αμφιβολία Αιγαικές ζωγραφικές παραστάσεις δεν πρέπει να μειώσει την προσοχή μας για το πλαίσιο της ανακάλυψής τους. Στην περίπτωση των θραυσμάτων

στην Αβαρίδα, το αρχαιολογικό πλαίσιο είναι ασαφές, καθώς δεν βρέθηκαν σε άμεση επαφή με κτίσματα αλλά αποκαλύφθηκαν στην αρχαία τους θέση. Και στις δύο τοποθεσίες, ο πολιτισμός που δεσπόζει είναι Χανανιτικός, μαζί με το Δέλτα του Νείλου, όπου οι «ξένοι βασιλείς» της δυναστείας των Υξώς δεν ήταν Αιγύπτιοι, ενώ επίσης και οι δύο τοποθεσίες φανερώνουν -με βάση τον υλικό πολιτισμό που ήρθε στο φως με τις ανασκαφές- τη στενότερη σχέση τους με την Ανατολική Μεσόγειο. Με άλλα λόγια, αυτά τα δύο σύνολα από θραύσματα των σηνών στο ύψος του Αιγαίου υπογραμμίζουν τις ισχυρές διασυνδέσεις ανάμεσα στη Μινωική Κρήτη (Κεφτιού, Καφτόρ) και το βόρειο τμήμα της Ανατολικής Μεσογείου, και λιγότερο τις άμεσες σχέσεις ανάμεσα στην Κρήτη και την Αίγυπτο. Το γεγονός αυτό δίνει στην Αίγυπτο στην καλύτερη περίπτωση τη θέση έμμεσου εταίρου των εμπόρων και καλλιτεχνών ενός Αιγαίου όπου το κέντρο βάρους των εμπορικών δραστηριοτήτων εξακολουθεί να βρίσκεται στην Κύπρο και τη Συρία. Η εικόνα αυτή επιβεβαιώνεται και από τα ερείπια Αιγυπτιακών εμπορικών κόμβων, όπως η Μάρσα Ματρούχ (Νησί του Bates) στην ακτή της Λιβύης, καθώς επίσης και από τα πολύ πρόσφατα ευρήματα του ναυαγίου του

Κας (στο Ουλού Μπουρούν της Τουρκίας), το οποίο όλο και περισσότερο φαίνεται να είναι Συριακό σκάφος¹⁵. Ενώ παραδέχομαι ότι η Κύπρος και η Ανατολική Μεσόγειος ήταν κυρίως αναμεταδότες και όχι κοιτίδες των πολιτισμικών παραδόσεων που μετέδωσαν στο Αιγαίο, θα έτεινα να υποβαθμίσω τον άμεσο και ενεργό ρόλο των ηγεμόνων της Αιγύπτου και του Αιγαίου στις μεταξύ τους διεθνείς σχέσεις. Για την κατανόηση αυτής της τριαδικής σχέσης στην ανατολική Μεσόγειο γίνεται συχνά επίκληση της ποιητικής φράσης από το έπος της Ουγκαρίτ, που περιγράφει τον Κοτάουα-Χασίς, τον Χαναναίο τεχνίτη-θεό, ως μορφή που βρίσκεται με τον ίδιο φυσικό και άνετο τρόπο και στους τρεις χώρους: γεννημένος στην Ουγκαρίτ, «έχει την έδρα του στη

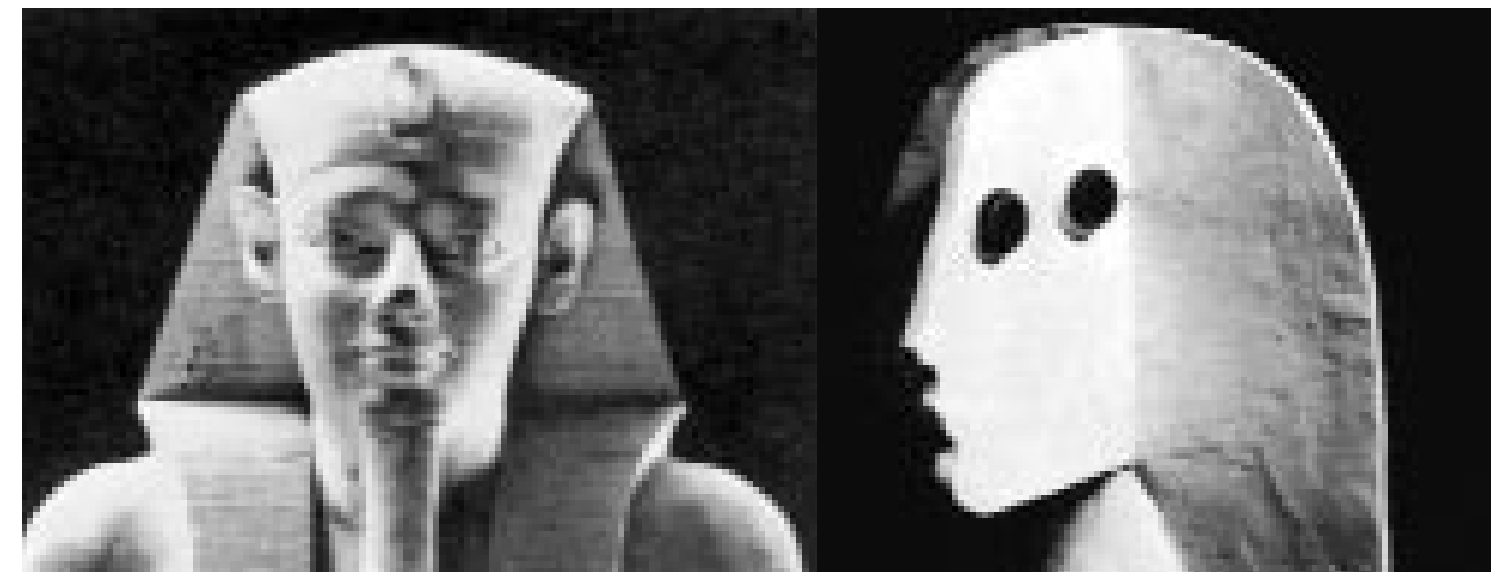
Μέμφιδα (Αίγυπτος), το θρόνο του στην Καφτόρ (Κρήτη, ή Αιγαίο)¹⁶. Οι πόλεις-κράτη του βορείου τμήματος της Ανατολικής Μεσογείου μοιάζουν -τόσο κατά την Περίοδο του Χαλκού όσο και κατά την πρώιμη Περίοδο του Σιδήρου- περισσότερο με τις ανεξάρτητες πολιτείες της Ελλάδας που αργότερα εξελίχθηκαν στις «πόλεις» της κλασικής περιόδου και λιγότερο με τη χώρα (ή τις χώρες) της Αιγύπτου και τους ηγεμόνες της. Οι μορφές της λογοτεχνίας, είτε αυτές είναι Αιγυπτιακές όπως η Σινούη και ο Βεναμούν είτε είναι οι ήρωες της Οδύσσειας του Ομήρου, έχουν τις ίδιες εμπειρίες για τη ζωή κατά την Ύστερη Περίοδο του Χαλκού. Έχουμε παραμελήσει τις φανταστικές αλλά εξαιρετικά πλούσιες σε πληροφορίες ιστορίες τους, για χάρη ιστορικών σεναρίων που συνδέουν τους ηγεμόνες της Άμαρνα και των Μυκηνών. Οι συνθήκες που φαντάζομαι μπορούν να συγκριθούν με πολλά σενάρια για τη Μεσόγειο ανά τους αιώνες, και έχουν ανάγκη την οπτική του Μπροντέλ. Παράδειγμα εδώ αποτελεί η μετάδοση κατά το μεσαίωνα της αρχαίας γνώσης από την κλασική αρχαιότητα στην Ευρώπη: η ανίχνευση της διαδρομής αυτής στην ιστορία και τη φιλολογία ακολουθεί τις Συριακές και Αραβικές μεταφράσεις της Ελληνικής λογοτε-

χνίας, τη μετανάστευση κειμένων και γνώσεων αυτού του είδους από το Βυζάντιο μέσω του Καΐρου και της Δαμασκού στην Ισπανία των Μαυριτανών, το ρόλο που έπαιξαν οι Σεφαραδίτες Εβραίοι στη μετάφραση και κατανόηση αυτών των κειμένων στα Αραβικά, Εβραϊκά και Λατινικά, και τη διάχυση των μελετητών και της γνώσης στη Βόρεια Ευρώπη. Η θεώρηση του αρχαίου αντίστοιχου της διαδρομής αυτής από τον Μπερνάλ γίνεται με ακανόνιστα άλματα από την Αίγυπτο στην Ελλάδα, χωρίς τις κρίσιμες διασυνδέσεις μέσω της χώρας του αλφαβήτου, σαν να ήταν δυνατόν να παρακάμψει κανείς το ρόλο των Μουσουλμάνων και Εβραίων λογίων μεταφυτεύοντας την Ελληνική γνώση κατευθείαν στην Ευρώπη. Αν, αντί των Πυραμίδων, είχε διασωθεί ο Ναός του Σολομώντα στην Ιερουσαλήμ, θα μπορούσαμε να κάνουμε αποδεκτά περισσότερα σενάρια για την αρχαιότητα στα οποία θα αναγνωριζόταν ο ρόλος της Ανατολικής Μεσογείου. Το εξώφυλλο του βιβλίου μου (Morris 1992) παρουσιάζει αυτήν ακριβώς τη «Μαύρη Αθηνά» με την οποία ο Μπερνάλ καθώς και άλλοι προσπάθησαν να εικονογραφήσουν τις ιδέες τους: μία πρόμη (7ος π.Χ. αι.) Ελληνική απεικόνιση της γέννησης της Αθηνάς από το κεφάλι του Δία, εμπνευσμένη από μία Ανατολική αποδόση ενός Αιγύπτιου ηγεμόνα σε σφράγισμα που είχε βρεθεί (ή ίσως κατασκευαστεί κιάλας) στο αρχαίο Φοινικικό λιμάνι της Βύβλου. Κατά κάποιο τρόπο, αυτή η εικόνα συμπυκνώνει την αντίληψη για την αρχαία μετανάστευση των ιδεών από την Αίγυπτο στην Ελλάδα, μέσω της Ανατολικής Μεσογείου.

Ελπίζω ότι αυτή η διόρθωση του σεναρίου μπορεί να συμβάλει, μέσα από την αποδυνάμωση της κυριαρχίας της Αιγύπτου στη φαντασία μας, στη διάλυση της απατηλής μυθολογίας που καταδυναστεύει τους σύγχρονους ισχυρισμούς για το παρελθόν. Γιατί η Αίγυπτος είναι απαραίτητη στην Αφρικανική Αμερική, προκειμένου να νομιμοποιήσει το παρελθόν και το παρόν της, περισσότερο απ' ό,τι είναι η ιστορική της εστία μεταξύ των μεγαλόπρεπων πολιτισμών της δυτικής ακτής; Γιατί η Ελλάδα πρέπει να έχει «κατακτηθεί» από την Αίγυπτο προκειμένου να αντλήσει διδάγματα και να αφομοιώσει τον πολιτισμό της, αντί να θεωρείται ότι έχει «αιχμαλωτισθεί» πολιτισμικά, κατά τον ίδιο τρόπο με τον οποίο η Ελλάδα αργότερα αιχμαλώτισε τη Ρώμη (στην αθάνατη φράση του Οράτιου); Με άλλα λόγια, δεν είναι ανάγκη πλέον η αρχαία Αίγυπτος να αποτελεί το μήλο της έριδος μεταξύ Αφροαμερικανών και κλασικιστών, εφόσον αναγνωρίσουμε τη μοναδική της θέση και τις στενές και καρποφόρες διασυνδέσεις της με γειτονικούς πολιτισμούς, χωρίς να διεκδικούμε γι' αυτήν το ρόλο αποκλειστικού πολιτισμικού προγόνου. Είναι δυνατόν όμως η ενίσχυση των αξιώσεων της Ανατολικής Μεσογείου να εκφραστεί χωρίς να χρησιμοποιηθούν ακόμη βαθύτεροι διαχωρισμοί μεταξύ εκείνων που κατάγονται από την Αφρική και των σύγχρονων Εβραίων, και χωρίς να δώσει κανείς την εντύπωση ότι είναι «στρατευμένοι» στους σκοπούς των τελευταίων;

Έχουν επίσης εμφανισθεί και άλλες απόψεις σχετικά με το θέμα της πόλωσης μεταξύ Ευρώπης και Αφρικής, τις οποίες το μήνυμα του Μπερνάλ δυστυχώς υπέθαλψε. Υπάρχει η αντίδραση των σύγχρονων Ελλήνων (καθώς και των Ελληνοαμερικανών), οι οποίοι θα μπορούσαν να ενδιαφέρονται το ίδιο με τους Αφροαμερικανούς για τις επιπτώσεις της «Μαύρης Αθηνάς», και η οποία δεν έχει εκφραστεί ακόμη στην τρέχουσα συζήτηση που διεξάγεται με κέντρο την Αμερική¹⁷. Σύμφωνα με τον ίδιο τον Μπερνάλ, οι ιδέες του συνάντησαν τη μερική αποδοχή των Ελληνικών ακροατηρίων του: ενώ η σύνδεση μεταξύ Αιγύπτου και Αρχαίας Ελλάδας τους ήταν ευχάριστη, δεν συνέβαινε το ίδιο και για τη σύνδεση με την Ανατολική Μεσόγειο. Τα αίτια για αυτές τις διαφορετικές μεταξύ τους αντιδράσεις είναι σίγουρα πρόσφατα: ο ενθουσιασμός των σύγχρονων Ελλήνων για την Αίγυπτο αντανακλά τόσο τη μυθολογία που συνδέεται με τη χώρα αυτή όσο και την εκεί παρουσία και συμμετοχή των ίδιων των Ελλήνων, όπως αυτή προκύπτει από την ιστορία, δεδομένου ότι οι Έλληνες ήταν κάτοικοι της Αιγύπτου, ακόμη και ηγεμόνες της κατά καιρούς, από τον Μέγα Αλέξανδρο (αν όχι και ενωρίτερα ακόμη, αν κανείς προσμετρήσει τη Ναυκρατίδα, την Αμάρνα και τώρα την Τελ-ελ-Ντάμπα!), μέχρι την εκδίωξή τους από το σύγχρονο Αιγυπτιακό εθνικισμό. Η Ανατολή όμως είναι ένα διαφορετικό ζήτημα: η ίδια η λέξη στα Ελληνικά ηχεί υπερβολικά όμοια με την «Ανατολία», το χώρο που η Ελλάδα έχασε από την Τουρκία, και η οποία υπενθυμίζει τα 500 χρόνια Μουσουλμανικής και Τουρκικής κυριαρχίας. Οι απόψεις των Ελλήνων για την Ανατολική Μεσόγειο έχουν επίσης επηρεαστεί από πιο πρόσφατες σχέσεις, στις οποίες περιλαμβάνονται η στάση της Ελλάδας στους Εβραίους κατοίκους της μετά την ανεξαρτησία της¹⁸ καθώς και η αντίθεσή της στη μεταχείριση των Παλαιστινίων από το Ισραήλ (το Ισραήλ δεν είχε διπλωματική αντιπροσωπεία στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησής της από τους Σοσιαλιστές στη δεκαετία του 1980). Πολλοί από αυτούς τους παράγοντες μπορεί να παίζουν σημαντικό ρόλο στις μεμονωμένες προσωπικές αλλά και στις εθνικές Ελληνικές αντιδράσεις απέναντι στα επιχειρήματα του Μπερνάλ. Τα παραπάνω με φέρνουν στη δεύτερη κατεύθυνση αυτοκριτικής την οποία άνοιξαν τα βιβλία του Μπερνάλ. Εάν η έμφαση που έχει δοθεί στην Αίγυπτο είναι άστοχη, η συζήτησή μου σχετικά με την υποδοχή των βιβλίων του Μπερνάλ στην Ελλάδα μας επαναφέρει στις επιπτώσεις της Μαύρης Αθηνάς για το σύγχρονο –και όχι για τον αρχαίο– κόσμο. Ο πρώτος τόμος σήμανε αναμφισβήτητη την έναρξη, για τον κλάδο των κλασικών σπουδών, μίας περιόδου αυτοκριτικής η οποία έχει αναμορφώσει την έρευνα και τη διδασκαλία των κλασικών σπουδών σε ολόκληρη τη χώρα. Οι λεπτομέρειες της ανάλυσης του Μπερνάλ για την πρόσφατη (σύγχρονη Ευρωπαϊκή) ιστορία των ιδεών έχουν επικριθεί βάσιμα: για παράδειγμα, η θέση του ότι ο αντι-Σημιτισμός ήταν υπεύθυνος για

τον οποιοδήποτε παραγκωνισμό της αρχαίας Εγγύς Ανατολής αφήνει στο σκοτάδι πολλές βαθιές και σημαντικές επαναστάσεις που συντελέστηκαν κατά τον δέκατο ένατο αιώνα στο χώρο των ιδεών, όπως η απελευθέρωση της φιλολογίας από τη θεολογία και της επιστήμης από τη θρησκεία, καθώς και η αναζήτηση παγανιστικών προτύπων που καταδείκνυαν την ανεξαρτησία από τη Βίβλο¹⁹. Ο τρόπος με τον οποίο οι σύγχρονες προκαταλήψεις αναδιατάσσουν τα αρχαία γεγονότα αποτελεί σήμερα θεμελιώδη αρχή της έρευνας για την αρχαιότητα, είτε αυτή έχει ως τελικό αποτέλεσμα ακραίες εκφάνσεις Αφροκεντρισμού είτε περίπλοκες αποκηρύξεις αναθεωρητικών ιστορικών θεωριών. Δυστυχώς, τα γεγονότα της τρέχουσας επικαιρότητας έχουν αναδείξει βάσιμους

τους ισχυρισμούς του, επαληθεύοντας με ακόμη πιο οδυνηρό τρόπο τη δύναμη της πολιτικής πειθούς έναντι των ιστορικών γεγονότων. Η υπεράσπιση της Αιγύπτου από τον Μπερνάλ έχει τώρα ενισχύσει τους ισχυρισμούς ενός παράλογου Αφροκεντρισμού, ενώ η έμφαση που έδωσε στη συνιστώσα του εθνικισμού στις επιστημονικές μελέτες έχει επαληθευθεί κατά τον πιο ακραίο τρόπο. Αυτό που κάνει την επανεξέταση της «Μαύρης Αθηνάς» τόσο επώδυνη είναι η αναζωπύρωση του μιάσματος του εθνικισμού και η βία μεταξύ εθνοτήτων σε παγκόσμια κλίμακα. Από τη δημοσίευση του Τόμου 1 και μετά, η Σοβιετική Ένωση διαλύθηκε σε ένα σύνολο δημοκρατιών που χωρίς να χάσουν χρόνο αναβίωσαν τις επί μακρόν αδρανοποιημένες εχθρότητες μεταξύ των εθνοτήτων τους. Με την επανένωσή της, η Γερμανία έγινε μάρτυρας εκρήξεων ρατσισμού και βίαιων επιθέσεων κατά μειονοτήτων που επί μακρόν υφίσταντο παρόμοιες συμπεριφορές, όπως οι Τούρκοι, οι Τσιγγάνοι και οι Εβραίοι. Το κράτος που κάποτε ήταν η Γιουγκοσλαβία έχει γίνει ένας εφιαλτικός τόπος Σερβικών επιθέσεων σε Καθολικούς Κροάτες και Βόσνιους Μουσουλμάνους, καθώς και άλλων ακραίων μορφών εθνοκάθαρσης. Η Ρουάντα έχει γίνει ένα λουτρό αί-

ματος, θέατρο φυλετικών συγκρούσεων²⁰. Με δυο λόγια, ο δέκατος ένατος αιώνας μας πρόλαβε και μας προσπέρασε, και τώρα, τα σενάρια εκείνα που έπρεπε να φανταστούμε για να κατανοήσουμε το υπόβαθρο του Τόμου 1, μεταδίδονται ζωντανά στα δελτία ειδήσεων. Αυτές οι αναζωπυρώσεις έφεραν μαζί τους και τον πολιτικό σφετερισμό πολιτισμικών παραδόσεων: τέτοιο φαινόμενο, κεντρικό για τον κλασικό κόσμο, είναι το φαινόμενο της Μακεδονίας, που έχει αποτελέσει πεδίο σφοδρών αντιπαραθέσεων. Το έδαφος που έχει συνδεθεί με ένα ξεχωριστό πολιτισμό της αρχαίας Ελλάδας, ο οποίος αναδείχθηκε τελικά σε ηγεμονική δύναμη του Ελληνικού κόσμου, βρίσκεται σήμερα διαιρεμένο μεταξύ της Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας (Σκόπια), με το όνομα

που είχε επί πενήντα έτη ως επαρχία της Γιουγκοσλαβίας, και του βόρειου τμήματος της Ελληνικής Δημοκρατίας. Η διαμάχη σχετικά με το πολιτικό καθεστώς, το όνομα και τη σημαία της πρώην Γιουγκοσλαβικής δημοκρατίας, καθώς και η προπαγάνδα που εμφανίστηκε και από τις δύο πλευρές των συνόρων, έχουν παραλύσει τις σχέσεις όχι μόνο ανάμεσα στους δύο γείτονες αλλά και σε ολόκληρη τη Βαλκανική, καθώς και τις σχέσεις της Ελλάδας με τους συμμάχους της στην Ευρώπη και την Αμερική²¹. Σε ό,τι αφορά την Ελληνική πλευρά, η εκστρατεία αυτή έχει συμπαράσει όλα σχεδόν τα πολιτικά κόμματα, έχει απορροφήσει όλες τις δραστηριότητες δημοσίων σχέσεων της Ελλάδας στο εξωτερικό και έχει κυριαρχήσει στις δημόσιες θέσεις αρκετών κυβερνήσεων κατά τα πρόσφατα χρόνια. Τα λείψανα του πολιτισμού της αρχαίας Μακεδονίας έχουν τώρα μετατραπεί σε επιχειρήματα εθνικής ταυτότητας του Ελληνισμού και πολιτικής τοποθέτησης, ενώ το «άστρο της Βεργίνας» έχει καταντήσει να θεωρείται ισοδύναμο της σβάστικας. Κατά τον αιώνα που διανύουμε, το οπλοστάσιο του πολιτισμικού εθνικισμού έχει τροφοδοτηθεί από μηχανισμούς ξένους προς τα επιστημονικά κείμενα: οι εκθέσεις των μουσείων και

τα δημοφιλή λογοτεχνικά έργα είναι σε θέση να μεταφέρουν τα μηνύματα πιο αποτελεσματικά. Ως αρχαιολόγος, ανησυχώ για τον τρόπο με τον οποίο πρεσβείες και υπουργεία έχουν εκμεταλλευτεί τις αρχαιότητες. Για να αναφερθώ σε ένα παράδειγμα του δικού μου κλάδου, μία πρόσφατη έκθεση αφιερωμένη στην ανθρώπινη μορφή κατά την πρώιμη Ελληνική τέχνη, που έγινε στη National Gallery of Art της Ουάσιγκτον (D.C.), δεν περιλάμβανε καμία αναφορά στο ρόλο που διαδραμάτισε η Ανατολή στη διαμόρφωση εικόνων του είδους αυτού²² ούτε κατά την επιλογή των αντικειμένων, ούτε κατά τη συζήτηση και παρουσίασή τους ούτε, τέλος, κατά το συνέδριο προσκεκλημένων ομιλητών με το οποίο συνοδεύτηκαν τα εγκαίνια της έκθεσης. Το γεγονός ότι η έκθεση αυτή είχε γίνει με πρωτοβουλία της Ελληνικής Πρεσβείας στην Ουάσιγκτον και ότι η ιδέα για τη διοργάνωσή της προερχόταν από μία έκθεση που είχε προηγηθεί νωρίτερα στον ίδιο χώρο—στη National Gallery of Art—με θέμα τον εορτασμό των αρχαιοτήτων της Οθωμανικής Τουρκίας (ή μήπως η ιδέα για την Ελληνική έκθεση είχε σκοπό ακριβώς να ανταγωνιστεί την προηγούμενη Τουρκική έκθεση;), δεν μπορεί παρά να μας βάζει σε υποψίες σχετικά με τον αμελητέο ρόλο που επιφυλάχθηκε στην Ανατολή στα πλαίσια αυτής της πολιτιστικής εκδήλωσης. Στο μεταξύ, ένα συνέδριο που οργανώθηκε από πανεπιστημιακούς αρχαιολόγους στη Νέα Υόρκη το 1990 περιέγραφε την ίδια περίοδο ως «Η Ελλάδα μεταξύ Ανατολής και Δύσης». Οι ανακοινώσεις του συνεδρίου δημοσιεύτηκαν το 1992 με μία εικονογράφηση που συνόδευε την προμετωπίδα του βιβλίου και έδειχνε το λαμό ενός φημισμένου Ελληνικού αμφορέα της Γεωμετρικής Περιόδου (Εθνικό Μουσείο 804, από τον ζωγράφο του Διπύλου), το οποίο όμως προσδιοριζόταν στη λεζάντα απλώς ως «Φοινικίζοντος ρυθμού» (Phoenicianizing)²³. Μία έκθεση αντικειμένων της Ελληνικής Γεωμετρικής περιόδου που έγινε στην Αμερική, με τον υπότιτλο «Η Τέχνη στην Εποχή του Ομήρου», αφιέρωνε ένα ολόκληρο τμήμα (το ένα τέταρτο των θεματικών ενότητων της έκθεσης), καθώς και ένα κεφάλαιο του συνοδευτικού καταλόγου της, στο ρόλο της Ανατολής. Ο οργανωτής της έκθεσης και του συνεδρίου έχει ερευνήσει πολύ ενδιαφέρουσες διασυνδέσεις μεταξύ της πρώιμης Ελληνικής τέχνης και της Εγγύς Ανατολής σε έναν αριθμό επιστημονικών άρθρων, μερικά από τα οποία χρησιμοποιούν ως υλικό τους ίδιους τύπους μορφών με το έκθεμα της Ουάσιγκτον²⁴. Με άλλα λόγια, υπάρχει ένα αισθητό χάσμα ανάμεσα στους καρπούς της επιστημονικής έρευνας που προσκόμισε η «Μαύρη Αθηνά» και στις ευρέως διαδεδομένες αντιλήψεις σχετικά με την αρχαιότητα, τις οποίες τα έθνη εξακολουθούν να χρησιμοποιούν για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες τους για αυτο-προσδιορισμό και αυτο-προβολή. Τα παραπάνω τονίζουν μία θεμελιώδη διαφορά όχι μόνο ανάμεσα στην εξωτερική πολιτική και την πανεπιστημιακή έρευνα, αλλά και ανάμεσα στην Ευρώπη και την Αμερική, όπως τόνισα στη δημόσια συζήτηση για τη «Μαύρη Αθηνά», την οποία φιλοξένησε η Αμερικανική Φιλολογική Ένωση²⁵.

Ως μέλη της ακαδημαϊκής κοινότητας στην Αμερική, έχουμε την πολυτέλεια να τηρούμε κάποιες αποστάσεις από τις εθνικές διαμάχες στην Ευρώπη, όχι μόνον επειδή μοχθούμε στην κατεύθυνση της πολυπολιτισμικότητας, αλλά και γιατί δεν υπάρχουν γείτονες να απειλούν τα σύνορά μας ή να προβάλλουν αξιώσεις σχετικά με τοπωνύμια, έχοντας χειριστεί με αμφισβητούμενο τρόπο τις μαρτυρίες από την αρχαιότητα. Όπως επιχειρηματολογούν και οι Έλληνες προσπαθώντας να κερδίσουν την υποστήριξη της Αμερικής για την Ελληνική Μακεδονία, πώς θα αντιδρούσαμε εμείς εάν η μετα-κομμουνιστική Κούβα αποφάσιζε να γίνει ανεξάρτητη δημοκρατία με την ονομασία Φλόριντα; Και όμως, στην Αμερική είναι που ο πιο τραγικός διαχωρισμός, όπως για παράδειγμα μεταξύ μαύρων και Εβραίων, δεσπόζει σήμερα στις δημόσιες και πανεπιστημιακές συζητήσεις. Το χάσμα αυτό αντανάκλα την αδυναμία επικοινωνίας ανάμεσα στην Αμερική και την Ευρώπη καθώς και ανάμεσα στην πανεπιστημιακή κοινότητα και την κοινωνία που την περιβάλλει.

Πού μας έχει οδηγήσει η κατάσταση αυτή; Ποιες ήταν οι συνέπειες από την έκδοση της «Μαύρης Αθηνάς»; Από τη μία πλευρά, η «Μαύρη Αθηνά» αποτέλεσε έμπνευση υγιούς αυτογνωσίας για αυτούς που ασχολούνται επαγγελματικά με τις κλασικές σπουδές, σε συντονισμό με την εκστρατεία για την ενσωμάτωση απόψεων με ιδιαίτερη ευαισθησία προς τις διαφορές σε θέματα κοινωνικής τάξης, φύλου και σεξουαλικού προσανατολισμού στη διδασκαλία της κλασικής αρχαιότητας. Από την άλλη, υποστήριξε με τρόπους που ο συγγραφέας της δεν είχε προβλέψει, μία Αφροκεντρική θεματολογία που εξαναγκάζει πολλές αντιπαραθέσεις να ξαναρχίσουν από το μηδέν, καταστρέφοντας δεκαετίες ερευνών που διαπρεπείς Αφροαμερικανοί επιστήμονες όπως ο Φρανκ Σνόνουντεν διεξήγαγαν με σχολαστική αντικειμενικότητα. Ένα απειλητικό καζάνι ρατσισμού, αντεγκλήσεων και φραστικών καταρχήσεων βράζει σε διάφορα πανεπιστημιακά τμήματα και κλάδους: έχει καταντήσει αδύνατο για τους επαγγελματίες Αιγυπτιολόγους να ασχοληθούν με την αλήθεια χωρίς γίνουν θύματα κακομεταχείρισης, ενώ τα επιχειρήματα του Μπερνάλ δεν πέτυχαν παρά να συμβάλουν στη δημιουργία μίας ριζοσπαστικής προπαγάνδας, χωρίς καμία βάση στα γεγονότα, που έχει χαρακτηριστικά χινοοσιβάδας (μέχρι σήμερα, η μοναδική αντίδραση εκ μέρους του ήταν ότι παραδέχθηκε την ύπαρξη ρατσισμού από την πλευρά των μαύρων, αποφανόμενο όμως ότι αυτός είναι προτιμότερος από το ρατσισμό των λευκών²⁶). Το δράμα αυτών των δημόσιων αντιπαραθέσεων έχει τρομοκρατήσει πανεπιστημιακούς δασκάλους και έχει επηρεάσει δυσάρεστα το κλίμα στις πανεπιστημιούπλεις, όμως τα ξεκάθαρα διδάγματα του Αφροκεντρισμού έχουν παραλειφθεί από πολλά προγράμματα σπουδών της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, ενώ έχουν ενσωματωθεί στα προγράμματα πολλών δημόσιων σχολείων. Για τους κλασικιστές καθώς και για όσους ασκούν το επάγγελμα του πανεπιστη-

μιακού δασκάλου ή/και ερευνητή, η «πρόκληση της Μαύρης Αθηνάς» δεν αποτελεί πλέον διαμάχη εσωτερικής κατανάλωσης, αλλά δημόσιο χώρο ανταλλαγής απόψεων που επιζητά το διάλογο μεταξύ καθηγητών και δασκάλων, ερευνητών και κοινού. Η διαμάχη για τη «Μαύρη Αθηνά» έχει προχωρήσει πολύ πιο πέρα από τους διάσημους τόμους της, των οποίων οι λεπτομέρειες απέτυχαν να αντεπεξέλθουν ικανοποιητικά στον ενδελεχή επιστημονικό έλεγχο, με ευρύτερες συνέπειες για όσα το πανεπιστημιακό επάγγελμα οφείλει στους φοιτητές αλλά και στην κοινότητα των μελών του.

Μετάφραση από τα αγγλικά
Κλήτος Παρασκευόπουλος

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Bl. Morris, S.P. (1989), «Daidalos and Kadmos: Classicism and 'Orientalism'», *The Challenge of Black Athena, Arethusa Special Issue*, σελ. 39-54.
2. Bl. Morris, S.P. (1990), «Greece and the Levant», *Journal of Mediterranean Archaeology* 3/1: σελ. 57-66.
3. ό.π., σελ. 57.
4. Vermeule, E. (1992), «The World Turned Upside Down», *The New York Review of Books*, 26 Ματίου 1996, σελ. 40-43. Pounder, R. (1992), *American Historical Review*. Lefkowitz, M. (1992), «Not Our of Africa», *The New Republic*, 2/10: σελ. 29-36.
5. Baines, J. (1991), «Was Civilisation Made in Africa?», *The New York Times Book Review*, 11 Αυγούστου 1991: σελ. 12-13. Ray, J. «Levant ascendant: The invasion theory of the origins of European civilisation», *Times Literary Supplement*, 18 Οκτωβρίου 1991: σελ. 3-4.
6. Muhly, J. (1991), «Where the Greeks got their gifts», *The Washington Post Book World*, Κυριακή 21 Ιουλίου 1991: σελ. 3.
7. Vermeule, E. (1992), «The World Turned Upside Down», *The New York Review of Books*, 26 Ματίου 1996, σελ. 40-43.
8. Bl. σελ. 382 του Weinstein, J. (1992), «Review of Black Athena 2» *American Journal of Archaeology* 96, no. 2 (σελ. 381-83).
9. Morris, S.P. (1992), *Daidalos and the Origins of Greek Art*, Princeton, N.J.: Princeton University Press.
10. Sherrat, S. (1993), «Daidalic inventions: The hellenization of art and the art of hellenization», *Antiquity* 67: σελ. 915-918.
11. Για συναρπαστικές αναλύσεις αυτών των ιστορικών μεθόδων, βλ. Ginzburg, 1989 και Haskell, F. (1993), *History and its Images: art and the uses of the past*, NH: Yale University Press.
12. Bl. Loprieno, A. (1988), «Topos und Mimesis. Zum Ausländer in der Ägyptischen Literatur», *Ägyptologische Handlungen* 48, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
13. Burkert, W. (1992), *The Orientalizing Revolution. Near East Influence on Greek Culture in the Early Archaic Age*, Cambridge: Harvard University Press, σελ. 21-33.
14. Vermeule, E. (1992), «The World Turned Upside Down», *The New York Review of Books*, 26 Ματίου 1996, σελ. 40-43. Burstein, S.A. (1993), «Review of Black Athena. Vol II», *Classical Philology* 88, no. 2: σελ. 157-162. Sherrat, S. (1993), «Daidalic inventions: The hellenization of art and the art of hellenization» (κριτική της Morris 1992), *Antiquity* 67: σελ. 917.

15. Morris, S.P. (1992), *Daidalos and the Origins of Greek Art*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, σελ. 101-24, και Gates, M.H. (1994), «Arcaology in Turkey», *American Journal of Archaeology* 98: σελ. 249-78.
16. Morris, S.P. (1992), *Daidalos and the Origins of Greek Art*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, σελ. 79-100.
17. Μία ενδιαφέρουσα ανάλυση της σύγχρονης κληρονομιάς της αρχαίας Ελλάδας παρουσιάζεται στο ειδικό αφιέρωμα του περιοδικού «Αρχαιολογία» (Ιούνιος 1988), με θέμα «Ελλάδα και Ευρώπη: Η Αρχαιότητα μετά την Αρχαιότητα», που περιλαμβάνει ειδικό για το αφιέρωμα άρθρο του Μπερνάλ καθώς και άρθρα Ελλήνων μελετητών με θέματα όπως ο κλασικισμός στη Ναζιστική Γερμανία, η σύγχρονη αρχιτεκτονική και η διαφήμιση. Πιο πρόσφατα, βλ. Dan Georgakas, «Defending Greek Athena», *Odyssey* (Καλοκαίρι 1994), σελ. 34-38, για τη σύγκριση των αντιδράσεων στην Ελλάδα για τη «Μαύρη Αθηνά» με τις αντιδράσεις των Ελλήνων για το «Μακεδονικό» ζήτημα.
18. Σχετικά με τους Εβραίους στην Ελλάδα, βλ. Stavroulakis, N. (1990), *The Jews of Greece: An Essay*, Athens, Talos Press. Dalven R. (1990), *The Jews of Ioannina*, Athens, Lycabettus Press.
19. Bl. Turner, F. (1989), «Martin Bernal's 'Black Athena': A Dissent», στο ειδικό αφιέρωμα του περιοδικού *Arethusa* με θέμα «The Challenge of 'Black Athena'», Οκτώβριος 1989: σελ. 97-109.
20. Για μία παρουσίαση των διαφορετικών αναλύσεων αυτής της τραγικής αναβίωσης εθνικιστικής βίας, βλ. Tony Judt, «The New Old Nationalism», *New York Review of Books* XLI: 10 (26 Μαΐου 1994), σελ. 44-51.
21. Bl. Silberman, N.A. (1990), *Between Past and Present. Archaeology, Ideology and Nationalism in the Modern Middle East*, New York: Henry Holt and Company, όπου αφιερώνεται ένα κεφάλαιο για τη Μακεδονία. Το βιβλίο είναι γραμμένο πριν από το κύμα εθνικιστικής υστερίας που εκδηλώθηκε στην Ελλάδα μετά την κήρυξη της ανεξαρτησίας της δημοκρατίας αυτής, ως αντίδραση στη συστηματική πολιτισμική παραπληροφόρηση που προερχόταν από το βορρά των Ελληνικών συνόρων.
22. Buitron-Oliver, D. (1988), προσκεκλημένος συντηρητής. *The Human Figure in Early Greek Art*, Athens: Greek Ministry of Culture και Washington, D.C.: National Gallery of Art, και Buitron-Oliver, D. (1991), ed. *New Perspectives in Early Greek Art*, Studies in the History of Art 32, Centre for Advanced Study in the Visual Arts, Symposium Papers XVI. Σε μία πρόσφατη παρουσίαση της δεύτερης από τις παραπάνω εκδόσεις, η Mary Stieber επισημαίνει την απουσία αυτή (*American Journal of Archaeology* 98, 1994, σελ. 169), χωρίς κανένα άλλο σχόλιο για το φαινόμενο αυτό.
23. Kopcke, G., and I. Tokumaru, eds. (1992), *Greece Between East and West: 10th-8th Centuries B.C.*, Mainz: Phillip von Zabern. Έχω επισύρει την προσοχή στην έκδοση αυτή σε μία ανακοίνωσή μου που έγινε στα πλαίσια της έκθεσης με θέμα «From Pasture to Polis» στην Κολούμπια του Μισούρι, 22 Οκτωβρίου 1993 (βλ. Langdon, S. (1993), ed., *From Pasture to Polis: Art in the Age of Homer*, Columbia, Missouri: University of Missouri, Museum of Art and Archaeology and University of Missouri Press).
24. Bl. Langdon, S. (1993), ed., *From Pasture to Polis: Art in the Age of Homer*, Columbia, Missouri: University of Missouri, Museum of Art and Archaeology and University of Missouri Press, καθώς και την αναμνηστική έκδοση των πρακτικών του συνεδρίου που πραγματοποιήθηκε τον Οκτώβριο του 1993. Βλ. επίσης και τις μελέτες της Langdon για τη Γεωμετρική τέχνη: Langdon, S. (1989), «The Return of the Horse-Leader», *American Journal of Archaeology* 93: σελ. 185-201, και Langdon, S. (1990), «From Monkey to Man: The Evolution of a Geometric Sculptural Type», *American Journal of Archaeology* 94, σελ. 407-24.
25. Morris, S.P. (1989), «Daidalos and Kadmos: Classicism and 'Orientalism'», *The Challenge of Black Athena, Arethusa Special Issue*, σελ. 51.
26. Bernal, M. (1991), *Black Athena: The Afro-Asiatic Roots of Classical Civilization*, Volume Two: *Archaeological and Documentary Evidence*, New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, σελ. xxii.